

Євген Сірий, д. соціол. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ТА ПОБУДОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Yevhen Siryi, ScD in Sociology

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THEORETICAL EXPLORATIONS ON CONCEPTUALIZATION OF SOCIAL TENSION

This material displays an analytical overview of theoretical positions of social tension, that have been discovered in sociological developments as in classical sociology so in modern too. Theoretical developments, which represent ideas about reasons of social discontent, generating a variety of factors and social sources, has been found and considered. The article substantiates, that the modern theory of deprivation produces high levels being introduced to many interpretive provisions on the nature of the social tension and shear it processes. However, the key aspect of the conceptual model of social tensions should not be only deprivation and worsening health of the population, but also the status and effectiveness of social relations. The work has a constituent character.

Key words: social tension, dissatisfaction, sociological theories, conflict, deprivation.

Актуальність, мета. Проблематика соціальної напруженості у системі вітчизняних соціогуманітарних наук упродовж двадцяти п'яти років стала вельми актуальна. Інтерес до дослідження її проявів з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології, хоча і відносно належний, однак, у цьому дослідницькому полі (і в практичному, і теоретичному (методологічному) аспектах) існує немало проблем. Тому, *актуальність* та *мета* дослідження обумовлена не тільки необхідністю вивчення особливостей прояву соціальної напруженості в умовах трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства, але і уточненням теоретико-методологічних принципів її соціологічного аналізу. З цим, вкрай актуальним представляється для вибудови соціологічної концептуалізації та відповідного інструментарію вияв теоретичних маркерів в її інтерпретаційній характеристиці.

Попередні дослідження. Проблематика, пов'язана з аналізом і осмисленням соціальної напруженості в нашому суспільстві, є відносно новою для вітчизняної соціології. Але, все ж є доволі чималий досвід. Окремі теоретичні та прикладні аспекти її вивчення презентувалися у дослідженнях: Є.Головами, Н.Панівної, Л.Бевзенко, І.Бекешкіна, О.Владико, В.Небоженка, О.Балакіревої, М.Мищенко, Е.Клюєнка, М.Слюсаревського, Н.Ходорівської та інших.

Неповний перелік дослідницьких практик вказує на їх предметну різноплановість та структурність. Кожна з них по-своєму достойна уваги та певного використання відповідного дослідницького досвіду. Однак у нашому випадку йдеться про теоретичні та в подальшому емпіричні формати концептуальної моделі соціальної напруженості, котра відповідатиме запитам валідизації та верифікації у цьому предметно-пізнавальному полі. І починати комплексний аналіз варто не тільки з онтологічних, але й інших засадничих сторін теоретичного «базису» цього явища.

Виклад матеріалу. Осмислюючи соціальну напруженість, на підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що вона має кілька традицій дослідження та виміру, в залежності від сформованих усталин її бачення та осмислення. На Заході ця «традиційність» формувалася через призму самопочуття суспільства, цілком «здорового» суспільства. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем (у відповідному сенсі) у будь-якій сфері. І взаємовідносини його з інститутом держави завжди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих.

Світова дослідницька практика показує, що історично зміст соціальної напруженості осмислювався і розвивався в соціологічній, соціально-психологічній і конфліктологічній літературі

у зв'язку з такими явищами, як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація (у відносинах стабільного суспільства), аномія (у відносинах нестабільного суспільства), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація основних потреб особи чи спільноти, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Природу даного феномена намагаються пояснити з позиції теорії соціального стресу, фрустрації, конфлікту та інше. Але більшість вчених сходяться в одному: соціальна напруженість – це початковий етап широкомасштабного соціального конфлікту.

В основі класичного соціального конфлікту завжди лежав феномен незабезпеченості існування значної маси населення, і перш за все осіб найманої праці. Він мав переважно класовий характер, і, як правило, проявляв себе у формі організованої колективної дії. Такі дії і сьогодні можна побачити, у нас, в тих масштабах, в яких в сучасному суспільстві зберігається індустріальний сектор і пов'язані з ним політико-економічні проблеми¹. Про це, зокрема вказували: у ранній соціології – К.Маркс, у новітній – Р.Мертон, Н.Смелзер, у сучасній – Т.Гарр.

Як вже ми відмічали, в зарубіжній науці проблематика соціальної напруженості у тому сенсі, що розуміємо ми – не отримала такого широкого визнання і розповсюдження як у нас (хоча, і це твердження можна поставити під сумнів). Причин тут декілька. Перше, це те, що цей термін відносно рідко використовується в західних соціальних науках для характеристики специфічної соціальної ситуації, сенс якої вкладаємо ми. Це явище, або скоріше як психологічний стан, також трактується по-різному: як «опозиція або сварка, що можуть виникнути на основі несумісності соціальних цінностей як «неспівпадання ініціатив», як «розрив між очікуваним і реальним задоволенням потреб»². Це багато в чому пояснюється тим, що його появи передувала розробка цілого комплексу понять для опису нестійкості і суперечності соціальних відносин і взаємодій між елементами соціальної системи. Зарубіжні фахівці більше уваги приділяють психологічній стороні соціальної напруженості, через призму «неправильної» психічної поведінки індивідів і цей термін використовується для характеристики специфічної соціальної ситуації. Однак, заслуговує уваги ще один цікавий момент.

Про недостатність уваги дослідників процесам соціально-політичної напруги і політичного насильства, на думку Т.Гарра, свідчить той факт, що за 60 років (1908 – 1968) з 2828 статей в журналі *American Political Science Review* лише 29 хоч би частково стосувалися дослідження політичного насильства і масових безладів. Саме тому, головне завдання дослідників полягає в кількісному і якісному нарощуванні цих знань³. Однак, ми вже живемо у ХХІ ст., і ситуація зовсім інша.

Стосовно валідності та верифікованості «причетних» до соціальної напруженості західних теорій до наших соціальних умов, то тут не має однозначно спільної думки. Загалом її спрямованість, предметна «тематичність», на перший погляд, «не вливається» до наших умов. (про це вже говорилося). Однак, якщо ж ці положення розглянути під іншим кутом, через призму «розуміючої соціології» М.Вебера, то тут ми відшукаємо безліч потенційних дотичних моментів.

Соціальну напруженість вивчали Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс, Н.Смелзер, Л.Козер, Л.Фестінгер та інші, котрі вважали, що причинами її можуть бути як індивідуальні психологічні, так і соціальні причини. Е.Дюркгейм використовує цей термін при аналізі процесу дезінтеграції як розриву соціальних зв'язків, втрати ціннісних орієнтирів, наростання соціальної аномії⁴.

¹ Сірий, Є.В., Нахабич, М.А. (2016). Социологический портрет внеэлитных акторов социальных трансформаций в Украине. *East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*, 68-76.

Сірий, Є.В. (2016). Дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*, 193-196; Сірий, Є.В., Нахабич, М.А. (2016). Позаелітні актори соціальних трансформацій: портретні штрихи (за матеріалами фундаментального дослідження). *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Київ-Логос, 45-58.

² Пирогов, И.В. (2002). *Социальная напряженность: теория, методология и методы измерения*: автореф. дис. канд. социолог, наук. Москва; Муханова, М.Н. (1991). *Социальная напряженность в Калмыцкой АССР*.

Москва: Социол. исслед. Муханова, М.Н. (1995). *Социальная напряженность: региональный аспект*: автореф. дис. ... канд. социолог. наук. Москва; Дмитриев, А.В. (2000). *Конфликтология: учебное пособие*. Москва: Гардарики.

³ Гарр, Т.Р. (2005). *Почему люди бунтуют*. Санкт-Петербург: Питер.

⁴ Дюркгейм, Э. (2005). *Правила, относящиеся к объяснению социальных факторов*. Москва: Социология.

Однією з найбільш відомих теорій девіантної поведінки в соціології є теорія соціальної напруги (назва відносна) Р.Мертон. На його думку, соціальна аномія (як прояв соціальної напруги) зростає внаслідок порушення рівноваги між цілями і засобами. Це призводить до того, що людина, яка не може досягти певних цінностей, реагуватиме на поточну ситуацію тією або іншою формою девіантної поведінки, аж до застосування агресії або насильства. Таким чином, в «соціальну напруженість» він закладав сенс суперечності між цінностями, які суспільство закладає людям, і можливостями їх досягнення, відповідно до встановлених суспільством правил¹.

Його теорія виступає своєрідним з'єднувальним містком між Е.Дюркгеймом, який розглядав девіацію як продукт взаємин індивіда і суспільства, та К.Марксом, який акцентував увагу на нерівному розподілі життєвих шансів в суспільстві. Ця теорія показує одну з головних проблем сучасного суспільства — його «дуальність»: високі стандарти рівня життя, які демонструють всілякі ЗМІ, і повна убогість, яка не дає можливості реалізувати свій «життєвий шанс» для більшої частини соціуму. Тут вже проявляються макросоціальні аспекти цієї проблеми.

Нерозривну пов'язаність соціальної напруженості з конфліктом зафіксував Т.Парсонс, наголошуючи, що вона передуює йому і за відповідних умов може перерости в конфлікт. Т.Парсонс, вводячи до складу соціальної дії поняття норми, вже прямо вказує, що нормативний елемент, зустрічаючи опір при реалізації соціальної дії, є також джерелом потенційного конфлікту².

Спробу пов'язати соціальну напруженість з рівнем задоволення базових потреб людей і соціальних груп ми знаходимо у П.Сорокіна при з'ясуванні питання про причини соціальних конфліктів і революції. Розгорнений аналіз її існуючих рис дає Н.Смелзер, котрий на відміну від Т.Парсонса, акцентує увагу на її діяльнісній і внутрішньо мотивованій природі, визначаючи її як невідповідність між компонентами дій, і їх неадекватне функціонування, він виявляє наявність напруженості на різних рівнях соціальної дії³.

Н.Смелзер, вже більш детальноше, з позиції теорії колективної поведінки, в поясненні переростання соціальної напруженості в протестні акції, конфлікт, виділяв такі компоненти, як: структурні чинники (основні умови), що сприяють колективній поведінці; структурна напруженість через руйнування довіри; посилення і розповсюдження узагальненого вірування (люди повинні оцінити ситуацію і вирішити, як на неї реагувати); активізуючі чинники (недовір'я); мобілізація до дій (чинники організованості); соціальний контроль (залежність розвитку подій від дій представників влади, що сприяють або перешкоджають будь-якому прояву колективної поведінки)⁴. Хоча теорію Н.Смелзера піддавали критиці з низки причин (в основному із застосуванням її до ситуацій реального життя⁵), існують суперечності з приводу доказу правильності або помилковості теорії Н.Смелзера із-за складності більшості випадків колективної поведінки. Проте в багатьох ситуаціях підтверджується її правильність

З середини ХХ ст., зокрема, такі психологи як Л.Фестінгер, К.Левін, Р.Ліпін проводили вивчення психічної напруженості з позиції теорії поля, балансу, когнітивного дисонансу⁶. На початку 60-х, американськими ученими Л.Оліном та Р.Кловардом, вийшла в світ монографія «Делінквентність і можливості: теорія делінквентних груп», в якій було переконливо показано, що суспільство нав'язує молоді нереалізує, важкодійсні цінності, зокрема прагнення до успіху, не помічаючи того, що їх досягнення є практично нереальним для більшості. Молодь, потрапляючи у доросле життя, стикається зовсім не з тим, що їй всіляли у процесі виховання. А результатом такої суперечності стає розчарування, фрустрація.

Е.Фромм також фрагментарно торкнувся проблеми соціальної напруженості, вперше звернувши увагу на обставину невизначеності, яка, на його думку служить могутнім його джерелом. При переході від тоталітарних режимів до демократичного державного устрою, зміні соціальних інститутів, виникають дезадаптаційні та дезорієнтаційні прояви із-за неможливості опертися на

¹ Еникеев, М.И. (2003). *Общая и социальная психология*. Москва: ЭКОР.

² Хомич, А.В. (2006). *Психология девиантного поведения*. Ростов-на-Дону.; Битянова, М.Р. (2004). *Социальная психология*. Москва: Эксмо-Пресс.

³ Хомич, А.В. (2006). *Психология девиантного поведения*. Ростов-на-Дону.

⁴ Smelser, N. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.

⁵ Milgram, S., Toch, H. (1969). *Collective behavior: Crowds and social movements*. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology*. Boston: Addison-Wesley.

⁶ Фестингер, Л. (1999). *Теория когнитивного диссонанса*. Санкт-Петербург: Ювента; Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт-Петербург: Речь.

сформовані традиційні усталі засади, і це знаходить своє вираження в появі когнітивного дисонансу.

Через призму субкультурної теорії А.Коена, Р.Кловарда, соціальна напруженість інтерпретується як наслідок актуалізації суперечностей між нормами домінуючої культури та формальними і неформальними нормами субкультур різних соціальних груп¹.

Широкі можливості у її інтерпретаціях додає так звана постмодерністська парадигма, представлена, зокрема Ж.Ліотаром, М.Фуко, Ж.Бодріаром, Дж.Урі та ін. З різних позицій той міждійовий «субстрат», що ототожнюється з соціальною напруженістю, представляється як соціальний феномен та процес, спричинений прогресуючою тенденцією віртуалізації суспільного життя та масштабним поширенням різноманітних симулятивних практик². Французький філософ Г.Дебор в концепції «суспільство спектаклю» показав окремі її моменти через становлення незадоволеності як товару у намаганнях та тенденціях до соціальних відхилень³.

Р. Дарендорф, торкаючись даного питання, зазначав, що в нових історичних умовах контури соціального конфлікту (у даному розумінні як «напередодні», як зростання соціальної напруженості) визначаються тим, що «переважна більшість людей добилися цілком стерпного існування без політичної революції. Однак, при цьому вони зовсім невпевнені, що такі хороші часи триватимуть досить довго⁴. На його думку, саме ця установка і може бути джерелом напруги.

З іншого боку, як вказував П.Штомка: «Убогість несе переворот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт»⁵. Революції викликаються хворобливим синдромом усвідомлення безвиході і надії що розповсюджується серед населення. Але у різних, чимось суперечливих висловлюваннях є щось загальне: «живильним середовищем» масового протесту завжди було і є буде соціальне незадоволення.

Так або інакше видно, що саме ця характеристика, в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх фокусованих теоріях. Логіка підказує, що психологічні теорії, концентруючи увагу на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій (залишаючи поведінкові рефлексії та базові інстинкти) – є близькими до здорового глузду. Не дивно, що вони набули великої популярності, і зараз їх можна вважати найбільш розробленими зі всіх підходів у вивченні цієї соціальної проблеми (так або інакше, цей пізнавальний відтінок є характерним і для всіх інших не психологічних теорій). Сама прийнятніша із них, на що ми акцентуємо, є деприваційна теорія, зокрема теорія «відносної депривації», запропонована Дж.Девісом⁶ і Т.Гарром⁷, та розширена іншими дослідниками. Сама теорія охоплює ширше коло явищ, і як правило, психологічної природи, однак, нас цікавитиме її співфокусованість з історико-соціологічними аспектами досліджень та висновків Т. Гарра. Його праця «Чому люди бунтують»⁸ є багатограним і багатоаспектним в просторі і в часі дослідженням причин виникнення в суспільстві соціальних протистоянь і конфліктів, громадянської боротьби. У ній показані причини виникнення політичного насильства, його рушійні сили, а також типові механізми протікання цих процесів. І хоча він вивчав особливого роду конфлікти, протистояння і зіткнення достатньо великих соціальних груп, ми беремо велику практичну користь для концептуалізації соціальної напруженості.

Висновки. Концептуалізація будь-якого поняття, що відображає те чи інше явище (процес) звісно вимагає проведення теоретичних розвідок, систематизації та аналізу відповідних теорій, що дотично мають як пряме так і посереднє відношення до об'єкта. Як видно з даного аналітичного огляду, явище соціальної напруженості пов'язане з такими процесами як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація, аномія, втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація основних потреб особи чи спільноти, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Однак живильним середовищем масового протесту завжди було і є буде соціальне незадоволення, що, перш за все пов'язане з феноменом незабезпеченості існування значної маси населення. Видно, що саме ця характеристика, в різних своїх варіативних

¹ Cohen, A. (1955). *Delinquend Boys: The Culture of the Gang*. Glensoe: Free Press.

² Ліотар Жан-Франсуа (1998). *Состояние постмодерна*. Москва: Алетейя.

³ Дебор, Г. (1999). *Общество спектакля*. Москва.

⁴ Дарендорф, Р. (2002). *Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы*. Москва.

⁵ Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс

⁶ Davies, James C. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review*, (27), 5-19.

⁷ Gurr, Ted (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.

⁸ Гарр, Т.Р. (2005). *Почему люди бунтуют*. Санкт-Петербург: Питер.

проявах присутня у всіх фокусованих теоріях. Надалі, при вибудові концептуальної моделі соціальної напруженості сучасного українського соціума ця характеристика-ознака, у різних варіаціях депривації стає базовою.

References:

1. Sirij, Ye.V., Nahabich, M.A. (2016). Sociologicheskij portret vneelitnyh aktorov socialnyh transformacij v Ukraine [The sociological portrait of non-elitarian actors of social transformations in Ukraine]. *East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. V.4. 5 (9), 68-76. [in Ukrainian].
2. Sirij, Ye.V. (2016). Doslidzhennja socialnoi napruzhenosti v ukrainskomu transformacijnomu sociumi [The study of social tension in Ukrainian transformation society]. *Aktualni pitannja, problemi ta perspektivi rozvitku humanitarnogo znannja u suchasnomu informacijnomu prostori: nacional'nij ta internacionalnij aspekti: Zb. nauk.pr. Ch.II: VII Mizhn. nauk.-prakt. konf. 30-31 travnja 2016 r. Shidno-ukrains'kij nacional'nij universitet im.V.Dalja* [V.Dal East Ukrainian National University] (m.Rubizhne), 193-196. [in Ukrainian].
3. Sirij, Ye.V., Nahabich, M.A. (2015/16). *Pozaelitni aktori socialnih transformacij: portretni shtrihi (za materialami fundamentalnogo doslidzhennja)* Non-elitarian actors of social transformations: portrait touches (based on fundamental research), Zb. nauk. prac' Kiivs'kogo nacionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka: «Aktualni problemi sociologii, psihologii, pedagogiki» [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy]. Kyiv-Logos. V. 2 (27), 45-58. [in Ukrainian].
4. Pirogov, I.V. (2002). *Social'naja naprjazhennost': teorija, metodologija i metody izmerenija: avtoref. dis. kand. sociolog, nauk* [Social tension: the theory, methodology and methods of measurement: synopsis of Thesis for PhD degree in sociology]. Moscow. [in Russian].
5. Muhanova, M.N. (1991). *Social'naja naprjazhennost' v Kalmyckoj ASSR* [Social tensions in the Kalmyk ASSR], *Sociol. issled.* (7). [in Russian].
6. Muhanova, M.N. (1995). *Social'naja naprjazhennost': regional'nyj aspekt: avtoref. dis. .. kand. sociolog. nauk* [Social tension: regional aspect: synopsis of Thesis for PhD degree in sociology], Moscow. [in Russian].
7. Dmitriev, A.V. (2000). *Konfliktologija: Uchebnoe posobie*. [Conflict studies: Tutorial]. Moscow: Gardariki. [in Russian].
8. Garr, T.R. (2005). *Pochemu ljudi buntujut* [Why do people rebel]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].
9. Djurkgejm, Je. (2005). *Otnosjashhiesja k ob'jasneniju social'nyh faktorov* [The rules relating for explanation of social factors]. *Sociologija. Ee predmet, metod, prednaznachenie* [Sociology. Its subject matter, method, purpose]. Moscow. [in Russian].
10. Enikeev, M.I. (2003). *Obshhaja i social'naja psihologija* [General and Social Psychology]. JeKOR. [in Russian].
11. Bitjanova, M.R. (2004). *Social'naja psihologija.: Nauka, praktika i obraz myslej: Uch. Pos.* [Social psychology: science, practice and thinking. Tutorial]. Moscow: Izd-vo Jeksmo-Press. [in Russian].
12. Homich, A.V. (2006). *Psihologija deviantnogo povedenija. Uchebnoe posobie* [Psychology of deviant behavior. Tutorial]. Juzhno-Rossijskij Gumanitarnyj Institut. Rostov-na-Donu. [in Russian].
13. Smelser, N. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press. [in English].
14. Milgram, S., Toch, H. (1969). *Collective behavior: Crowds and social movements*. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vol. 4) (2nd ed.). Boston: Addison-Wesley. [in English].
15. Festinger, L. (1999). *Teorija kognitivnogo dissonansa* [The theory of cognitive dissonance]. St. Petersburg: Juventa. [in Russian].
16. Levin, K. (2000). *Teorija polja v social'nyh naukah* [Field theory in social sciences; Per. E. Surpina]. St. Petersburg: Rech'. [in Russian].
17. Sohen, A. (1955). *Delinqyend Boys: The Culture of the Gang*. Glenoe: Free Press.
18. Liotar, Zhan-Fransua (1998). *Sostojanie postmoderna* [The postmodern condition]. Moscow: Aletejja. [in Russian].
19. Debor, G. (1999). *Obshhestvo spektaklja* [The Society of the Spectacle]. Moscow: Jakubovich. [in Russian].
20. Darendorf, R. (2002). *Sovremennyj social'nyj konflikt. Oчерk politiki svobody*. [Modern social conflict]. Moscow. [in Russian].
21. Shtompka, P. (1996). *Sociologija social'n'ih izmenenij* [Sociology of social changes]. Moscow: Aspekt Prese. [in Russian].
22. Davies, James C. (1962). *Toward a theory of revolution's*. *American Sociological Review*, (27), 5–19. [in English].
23. Gurr, T. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press. [in English].